

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Majoros István: A lengyel-szovjet háború. Wrangel és a francia külpolitika 1920-ban

Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940)

Glück Jenő: Az erdélyi zsidóság útja (1918–1923)

Orosz László: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky két memoranduma Bárdossy miniszterelnökhöz

Schweitzer Gábor: „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplőfeljegyzései

Randolph L. Braham: A magyarországi holokauszttal kapcsolatos nemzeti perekről — Áttekintés

FRITZ VALJAVEC (1909–1960) ÉS A DÉLKELET-EURÓPA-KUTATÁS

Negyven éve, 1960 februárjában hunyt el Délkelet-Európa történetének kiváló ismerője, a müncheni *Südost-Institut* egykori vezetője, aki életre hívta és haláláig szerkesztette a térségre irányuló kutatások nemzetközileg elismert orgánusát, a *Südost-Forschungen* című folyóiratot.¹ Fritz Valjavec azon kevés nyugat-európai történészek egyike, akik Délkelet-Európa népei történetének vizsgálatát nem a szokványos nyugat-európai sémák alkalmazásával, s nem a kérdésfelvetések tengerentúli koordinátákban gondolkodók általi — horribile dictu — értetlen elbagatellizálásával, hanem az érintettek közös gondolkodásba való bevonása, s a tudományág legnevesebb képviselőinek eszmecseréje útján képzelték. Úttörő jelentőségű volt az a kísérlet, ahogy lapja európai fórumot teremtett az érintett népek gyakran homlokegyenest eltérő nézeteinek kifejtésére, s ezáltal a két világháború közötti időszak kölcsönös sértődöttségének feloldására. S még egy — számunkra igen fontos — szempontként Valjavec azon kevesek közé tartozott, akik a Kárpát-medence történetével magyar nyelvtudás birtokában kíséreltek meg foglalkozni. Mindezt azonban Münchenből próbálta, márpedig e város az európai háttér ellenére az elszigetelődést is jelentette számára: bár a régió és Magyarország szellemi elitjének képviselőivel tudósként és magánemberként is kapcsolatokat ápol², térségünk tudományos közéleté a két világháború között a terjesz-

¹ Délkelet-Európa szakmai közéletének figyelme a kilencvenes évek elején irányult újra — tevékenységének hosszas elhallgatása után — Fritz Valjavec személyére és munkásságára. Ekkor jelent meg a *Südost-Forschungen* hasábjain *Karl Nehring*, a *Südost-Institut* történeti részlegének vezetője közlésében Szekfű Gyula és Valjavec levelezésének egy rövid — 1934 és 1936 közötti — szelete (*Zu den Anfängen der Südost-Forschungen. Der Briefwechsel von Fritz Valjavec mit Szekfű Gyula 1934–1936*. In: *Südost-Forschungen* 50 (1991), 1–30.). A kifejezetten figyelemfelkeltő szándékú közlemény hatására felpeszdlő érdeklődés eredménye az albán és román részről már megindult kutatás [*Karl Nehring* szíves közlése – O.L.], ill. magyar oldalról *Tilkovszky Loránt* kiváló — első-sorban Valjavec politikai és népinémet kapcsolatait feltáró — tanulmánya (Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). In: *Századok* 127 (1993), 601–649.).

² Valjavec szerteágazó kapcsolatrendszerét bizonyító terjedelmes szolgálati levelezését (Dienstkorrespondenz) a müncheni *Südost-Institut* őrzi. Az anyag egy jelentős — az 1934 és 1940 közötti időszakra vonatkozó — része (még Valjavec által bekötötve) 20 vaskos kötetet tesz ki, a későbbi időszak levelei kötetlenül, de rendszerezve dobozokban állnak. A levelezés sajnos hiányosan maradt fenn, ami részben a nem Münchenből, ill. nem hivatalos intézeti úton továbbított válaszok másolatának időnként következtelen lefűzéséből ered (ezek a címzettek hagyatékaiból szerencsés esetben visszakéreshetőek), részben pedig München bombázása idején semmisültek meg. (Valjavec több levelében számol be a bombatámadások következményeiről, arról, hogyan égett le az intézet épülete, hogyan pusztult el az ott őrzött anyagok és a könyvtár állományának jó része. Valjavec – Hans Joachim Beyer [a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja és a birodalmi tudományos kutatások támogatására létrehozott Reinhard Heydrich Alapítvány előljárója], München, 1944. május 5., május 20.) A veszteséget olykor bizonyos évfolyamok egész kötetei is növelik, így pl. az 1941-es év I-től R-ig terjedő anyaga, mely minden bizonnyal tartalmaz(hat)ta a nevezett

kedő birodalmi német eszme képviselőjét látta benne, a bipoláris időszakban pedig a vasfüggönyön túli felforgatót. Így aztán az elismert tudósról halála után német nyelvterületen megjelent nekrológok nem egészülhettek ki magyarországi méltatással. Az évforduló apropójából jókora késéssel (és egy készülő disszertáció igen szerény előzeteseként³) vállalkozunk most a hiánypótlásra.

Valjavec egy osztrák hivatalnok fiaként született Bécsben, anyai ágon azonban dunai-sváb származású, s már gyermekként visszakerül a bánáti hazába, ahol elemi iskoláit Versecen végzi. Innen hozza magával egész életre szóló kötődését népcsoportjához és innen eredezteti identitását: mindenkor a *délkelet-európai német népcsoport*⁴ tagjának érezte magát. Öntudatos sváb családi háttér állt mögötte, ahol mindenkor szívesen idézték vissza azokat az időket, amikor telepes őseik a katonai határőrvidék lakóiként közvetlenül a császár alá tartozó alattvalónak érezték magukat.⁵ A korán bevésozó német öntudat mellett hamar megérezte a magyar valóság mindkét oldalát: a nagypolitika szintjén zajló, s a külföld felé még inkább felnagyított vitákat a nemzetiségi kérdés körül, ám ugyanakkor a vidéki élet békés szimbiózisát, az egymásra utalt falusi együttélést dunai-svábok, magyarok, délszlávok, románok és szlovákok között a dél-magyarországi hazában. Azaz megélte a magyar századelő hangulatát, beszívta a térség légkörét, érezni és érteni tudta a Kárpát-medence történeti lényegét. S mindeközben élt azzal, amit a soknemzetiségű vidék adhatott: elsajátította valamennyi ott együttélő nemzetiség nyelvét, betekintést nyert életmódjukba, kultúrájukba. A könyvekből nem nyerhető ismeretanyagot, a tulajdonképpeni alapokat nem megtanulta, hanem megélte és magába szívta.⁶

Az első világháború után elszakított területről 1919-ben anyjával és nővérével Budapestre költözött, ahol magyar nyelvtudása ellenére nem magyar gimnáziumban

---

időszakban különösen gazdag Mályusz-levelezést is. Az utólag fellelt, s így már nem lefűzhető levelek alkotják a „Nachtrag”-dossziét. A hagyatéak áttanulmányozása és a levelek rendszerezése során – az anyag terjedelmét felmérve kényszerűen követett munkamódszer a területi elvhez igazodik, vagyis a levelek teljességre törekvő összegyűjtése során a figyelem kizárólag a trianoni Magyarországon élő ill. onnan külföldi tudományos intézetekbe került levelezőpartnerekre koncentrálódhatott. A Súdost-Institutban őrzött, s jelen kutatómunka számszerűsítésekor ily módon tekintetbe vehető levelek száma 1335, a Valjavec kapcsolatrendszerében bizonyítható, Magyarországon élő személyeké pedig 117. E megállapítás kiegészítendő annyival, hogy e sorok írójának feltett szándéka szerint Valjavec magyarországi kapcsolatrendszerének teljességre törekvő összeállítása, s leveleinek statisztikai jellegű állományfelvétele folytatódik, így az érintett személyek magyarországi hagyatékaikat átvizsgálása során ezen adatok minden bizonnyal módosulni fognak.

³ A készülő értekezés Valjavec magyarországi tudománypolitikai kapcsolatrendszerét kívánja feltárni, elsődleges forrásként a müncheni Súdost-Institutban fellelhető és a Magyarországon szét-szórót levelezését, tudományos hagyatékát alapul véve.

⁴ A magyarországi (értsd: történeti Magyarország területén élő) németek sajtáságos „deutsch-ungarisch” identitása az I. világháborút követő széttagolódással értelmezhetetlenné vált. A megváltozott körülmények között immáron használhatatlan fogalom helyére a „súdostdeutsch” kifejezés lépett, amely továbbra is tartalommal tudta megtölteni az eddig használt egységes fogalomrendszert, s az utóállamok németiségének homogenitására utalt (ezáltal akarva-akaratlanul segítve a hivatalos berlini népcsoport-politikát). Hasonló okok, nevezetesen az összetartozás-tudat hangsúlyozása keresendő a „Donauschwaben” terminus technicus megjelenése mögött. Vö. *Nehring* (1991), 2., ill. *Anton Tafferner*: Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1. Teil. Donauschwäbisches Archiv. Reihe III: Beiträge zur Volks- und Heimatforschung. Nr. 24., München, 1974., 74–77.

⁵ *Hans Diplich*: Fritz Valjavec. In: *Súdostdeutsche Vierteljahresblätter* 9 (1960), 57–60.

⁶ *Harold Steinacker*: Der Kulturhistoriker Fritz Valjavec (1909–1960). Ein Lebensbild., 3. In: *Súdostdeutsches Archiv* 3 (1960), 3–13.

ziumba, hanem az ottani *Reichsdeutsche Oberschule*⁷-ba járt (1923–30), s ott is érettségizett. Történelmi érdeklődése és ismeretei itt mélyültek el, s a kortársai, valamint későbbi barátai által olyannyira becsült és irigyelt nyelvi és egyéb alapismeretei birtokában ekkor érlelődött meg elhatározása: életcéljává teszi a délkeleti térség népei történetének, kultúrájának tanulmányozását, eredendő elkötelezettségének megfelelően középpontba állítva a német népcsoport szerepét és teljesítményét a történelmi Magyarországon.

Mindehhez nem hiányzott más, mint egy, a pályán elindító segítő kéz és a tudományos kutatásnak célt és irányt szabó átfogó koncepció. Valjavec ezt a segítséget a magyarországi némettség két karizmatikus egyéniségétől kapta. A rá később is oly jellemző céltudatossággal kapcsolatot keresett és talált a népcsoport korábbi vezetőjével Edmund Steinackerrel (1839–1929) ill. a némettség akkori szellemi irányítójával Jakob Bleyerrel (1874–1933). Az agilis fiatalember részt vett a német népcsoport felvilágosítására, öntudatra ébresztésére irányuló munkálato-kban, járta a vidéket, s eljutott gyermekkorra színhelyére, a jugoszláviai némettség-hez is. Bleyer köréhez tartozva megélte mentora küzdelmét az elmagyarosodás útjára lépő német értelmiség megnyeréséért, figyelemmel követte az *Ungarländische Deutsche Volksbildungverein*⁸ létrehozását, ill. a *Sonntagsblatt*⁹ és a *Deutsch-Ungarische Heimatblätter*¹⁰ megindítását (utóbbiban jelentek meg első magyaror-

⁷ Reichsdeutsche Schule zu Budapest. VII., Damjanich-utca 4–6. Oberrealschule mit Vorschule. Gegründet 1908. Az iskola az 1910-es évek elejétől jelentette meg évkönyveit, melyek legteljesebb gyűjteményét (kisebb megszakításokkal az 1913/14-es és az 1936/37-es tanévek közötti időszak anyagát) az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum őrzi „E 112” jelzet alatt. A Valjavec végzős évfolyamával, az oktatói gárda összetételével, az iskolai tananyaggal és tantárgyakkénti órabontással, a tanulói listákkal és statisztikákkal (tanulósám, anyanyelv, állampolgárság), s a tanév történéseivel kapcsolatos információkhoz lásd: Bericht über das 22. Schuljahr 1929–30. Herausgegeben vom Direktor der Anstalt. Budapest, September 1930. Az iskola történetéhez lásd: Rede des Leiters der Anstalt, Oberstudiendirektor Friedrich Lange., 14–22., ill. 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest., 22–29. Mindkettő In: 30 Jahre Reichsdeutsche Schule Budapest. Festschrift und Jahresbericht. Budapest, 1938.

⁸ UDV – Magyarországi Német Népművelődési Egyesület. 1924-ben Bleyer ügyvezető alelnökségével megalakult mérsékelt irányvonulú, alapvetően kulturális irányultságú szervezet, mely integráló törekvéseinek megfelelően gyűjtőhelye lett a mérsékelt és magyarbarát, de a radikális és németbarát nemzetiségi erőknek is. A Bleyer halála után bekövetkező szakadás, majd az eljelentéktelenedő UDV kényszerű önfelosztása (1940) a Basch vezetésével tovább radikalizálódó csoport (Volksbund) térnyerését tette egyértelművé.

⁹ Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn. Bleyer által 1921-ben alapított németnyelvű országos hetilap, mely a korábbi, csupán néhány városra korlátozódó németnyelvű sajtó általános elérhetőségét tette lehetővé. A hangsúlyozottan keresztény és hazafias lap, mely idővel a megalakuló UDV szócsöve lett, már indulásától a szélsőséges magyar körök céltáblája. Bleyer halála után a lap tulajdonjoga fölötti vita véglegesíti a frontvonalat a magyarországi némettség erői között. A vitához értékes adalékok Valjavec és Basch 1935 őszén váltott levelei. Lásd *Tilkovszky* i.m. 605–609.

¹⁰ DUHBl – Bleyer által 1929-ben elindított magyarországi német népiségtudományi folyóirat. A Basch által szerkesztett lap példaként szolgált Valjavec számára, amikor müncheni intézete megbízásából hasonló profilú tudományos vállalkozás megvalósításán fáradozott, olyannyira, hogy a Südost-Institut 1936-ban elinduló periodikájának címe is innen eredeztethető: még Bleyer szándéka volt egykoron a Deutsch-Ungarische Heimatblättert Südostdeutsche-Forschungen-né átalakítani. vö. *Nehring* (1991), 2., ill. *Tafferner* i.m. 71. Utóbbi kritikusan szemléli azt a nézetet, mely szerint nem átalakításról, hanem egy második folyóirat elindításának tervéről lett volna szó, mely kísérlet az érdektelenség miatt hiúsult meg. Ezen információ eredeti forrása a Valjavec-tanítvány Hedwig Schwind által készített Bleyer-biográfia. Lásd 44. jegyzet. A DUHBl birtoklása körül Bleyer halála után a Sonntagsblatthez hasonló hevesesű harcok dúltak, végeredményben a DUHBl elsorvadt Basch

szági publikációi 1931-től¹¹). Mégsem Budapesten kezdett egyetemi tanulmányokat, noha a lehetőség adott volt, hogy Bleyer tanítványa legyen, akinek tanszéke körül számos hasonló gondolkodású német és magyar eredetű diák gyülekezett, köztük a későbbi népcsoportvezető Franz Basch. Bleyer azonban germanista volt, Valjavec pedig történésznek készült. S azt is felismerte, ha a délkeleti térség történésze kíván lenni, meg kell tanulnia ezt a térséget nemcsak (a nála már adott módon) belülről, hanem kívülről is látni, európai mércével mérni.¹² Úgy döntött, ezt a mércét német egyetemről hozza. A *Ludwig-Maximilian-Universität*, s általa München, a későbbiek során működésének (egyik) színterévé, s így második hazájává vált. Az egyetemen kora kiváló történészeit (Arnold Oskar Meyer¹³, Karl Alexander von Müller¹⁴) hallgatta, s életre szóló barátságokat kötött (köztük a szintén kiváló történész Harold Steinackerrel¹⁵, az innsbrucki egyetem későbbi rektorával).

Bleyerrel való kapcsolata azonban nem szakadt meg, sőt más minőségben még tovább erősödött. *Bleyer* ösztöndíjával és ajánlásával ellátva, *Bleyer* szellemiségétől áthatva, *Bleyer* által adott témát kutatva érkezett Valjavec Münchenbe és a szünidőket Magyarországon töltve, *Bleyerrel* rendszeresen konzultálva, *Bleyer* lapjában publikálva, s mindvégig *Bleyer* Németországban is elismert egyéniségét maga mögött tudva egyengette saját szakmai előmenetelét. Időközben nemcsak

---

saját, ennek alapjain elindított népiségtudományi folyóiratának (Neue Heimatblätter, 1935-től) szorító konkurenciájában. Németország tudományos közéletében épp Valjavec szervezte a DUHBI-ben való publikálás elutasítására épülő kirekesztési-elsorvasztási taktikát – O.L.

¹¹ Zwei Briefe von G. H. Pertz an Stefan Horvát. In: DUHBI 3 (1931), 63–66.; Ein Brief Schlözers an Gyarmathi über die ungarische Sprachvergleichung. In: DUHBI 3 (1931), 333–337.; valamint a későbbi munkásságának egyik fő vonulatát megelőlegező — folytatásokban közölt — hosszabb tanulmány: Der deutsche Kultureinfluß in Ungarn. In: DUHBI 5 (1933), 5–22., 6 (1934), 35–77., NHB1 (Neue Heimatblätter. Basch saját, a Deutsch-Ungarische Heimatblättern felváltó lapja) 1 (1935/36), 8–22, 126–140.

¹² Steinacker i.m. 4.

¹³ Arnold Oskar Meyer (1877–1944), történész, a Római Porosz Történelmi Intézet tagja, egyetemi tanár Rostockban, Kielben, Göttingenben, Münchenben (itt lesz hallgatója Valjavec) és Berlinben. Munkásságának súlypontjai az angol történelem a reformáció és ellenreformáció időszakában, valamint Bismarck és kora.

¹⁴ Karl Alexander von Müller (1882–1964), történész, az egyik első Cecil-Rhodes-ösztöndíjas Oxfordban. 1914–1933 között a Südostdeutsche Monatshefte társkiadója, 1935–1945 között a Historische Zeitschrift kiadója. 1930-tól 1936-ig a müncheni Südost-Institut vezetője, innen emelkedik a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé (1936–1944). 1945-ben kényszerszabadságot, emlékezései három kötetben jelentek meg (1951–66).

¹⁵ Harold Steinacker (1875–1965), Edmund Steinackernek, a magyarországi német nemzetiségi mozgalom vezéralakjának fia. Budapesti diákveit követően Bécsben folytat egyetemi tanulmányokat (class. philologia, történelem, jog). Egyetemi tanár Prágában, Innsbruckban. Munkásságának főbb területei: történelmi segédtudományok (oklevéltan), középkori történelem, a Habsburgok története, Délkelet-Európa és a nemzetiségi kérdés. A Südostdeutsche Historische Kommission társalapítója (1958), haláláig a Südostdeutsches Archiv kiadója. Valjavecvel folytatott 1935 és 1944 közötti (majd rövid megszakítással a világháború után is folytatódó) terjedelmes és rendkívül adatgazdag levelezése a müncheni Südost-Institutban őrzött Valjavec-hagyaték becses része. Jelentőségét a két egymással igen közeli barátságban álló tudós őszinte, fölösleges magyarázó körmondatoktól mentes, politikai elkötelezettségüket sem rejtő, s bizonyos időszakokban csaknem heti rendszerességgel eszmecserején túl az is növeli, hogy a korrespondencia számos magyar vonatkozású tudománypolitikai részinformációval is bír, pl. az Edmund Steinacker visszaemlékezéseinek mindkettőjük által szívügyként kezelt megjelentetése körüli előkészítő munka kapcsán.

tudományos partnerré fejlődött, de — legalábbis Németország irányában — mentora eszmeiségének közvetítőjévé, továbbvivőjévé is vált. És persze továbbfejlesztőjévé, mert Bleyer halálát (1933) követően szinte azonnal túllépett mestere ideáin, s igazán szoros kapcsolatot ezután a népcsoport radikalizálódó, Basch által fémjelzett szárnyával tartott fenn.¹⁶

Valjavec 1934-ben doktorált Münchenben Karl Alexander von Müllernél a még Bleyertől kapott témával (*Karl Gottlieb von Windisch. Das Lebensbild eines südosddeutschen Bürgers der Aufklärungszeit*¹⁷). Ebben — csírájában — már minden későbbi témája megtalálható, úgymint a német népcsoport élete, szerepe és teljesítménye a történelmi Magyarországon, a „*Kultureinfluß*” a felvilágosodás és a jozefinizmus. Egykori tanára, Karl Alexander von Müller, egy a kereteit épp formáló, újonnan alakított intézet megbízott vezetője munkát is talál számára: 1935. október 1-jével Valjavec a *Südost-Institut* alkalmazásába lép.

A már kezdetektől leegyszerűsített néven *Südost-Institut*nak nevezett, eredetileg „*Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten*”-ként 1930-ban alakult intézmény központi szervek, nevezetesen a birodalmi Belügyminisztérium kezdeményezésére jött létre, s alapítványi formában működik (ma is) a szponzorálását végző állami igazgatási szervek, az intézet vezetője és a meghívott neves tudósokkal kiegészített Alapítványi Tanács (*Stiftungsrat*) felügyelete alatt.¹⁸ A fiatal és agilis tanítványát maga mellé vevő K. A. von Müller már 1936-ban leköszönt az intézet éléről (mert a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé választották). Utóda, a földrajztudós Fritz Machatschek¹⁹ (1951-ig) nem tudta nélkülözni Valjavecet sem mint történészt, sem mint az intézet ügyeit kezdetektől vállaln vivő, rátermett, irányító egyéniséget, így aztán a fiatalember már 1937-ben ügyvezetővé, 1942-ben pedig helyettes vezetővé emelkedett (1955-ben lett az intézet igazgatója). Az üstökösként felfelé ívelő karrier kiépítésében vitathatatlan rátermettsége, tetteje, szervezőkészsége és szorgalma mellett bizonyára közrejátszottak aktívan ápoltn nemzetiszocialista kapcsolatai²⁰, melyek azonban a háború után — egyébként meg nem kérdőjelezett — tudományos érdemei ellenére is rendkívül nehezen leküzdhető árnyat borítottak tevékenységére, s érvényesülését évekig mellőzöttség gátolta.²¹ A *Südost-Institut* tevékenységének és

¹⁶ Valjavec és Basch kapcsolatának kezdetéhez, korai szereplésük párhuzamához: Tilkovszky i.m. 602–603. Kapcsolatuk elmélyülését Bleyer halála után az 1935–36 során váltott levelek mennyisége és tartalmi gazdagsága bizonyítja.

¹⁷ megjelent: München, 1936. *Südosteuropäische Arbeiten* 11.

¹⁸ v.ö. *Karl Nehring*: Geschichte des Südost-Instituts., 21. In: *Südost-Institut München 1930–1990*. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. München, 1990., 21–31.

¹⁹ Fritz Machatschek (1876–1957), osztrák geográfus. Turkesztáni utazásait (1911–1914) követően 1915-től egyetemi tanár Prágában, majd Zürichben, Bécsben, s 1935-től a müncheni egyetemen. 1936–1951 között állt a *Südost-Institut* élén.

²⁰ NSDAP tagsági számáról (Nr. 3202280) egy 1939. december 5-én kelt leveléből szerzünk tudomást, melynek címzettje Franz Alfred Six SS-Standartenführer, leendő főnöke a Berlieni Egyetem Külföldtudományi Karán, ahol mellékállásban vállalta Délkelet-Európa történetének oktatását. Valjavec nemzetiszocialista kapcsolataihoz lásd: *Tilkovszky* i.m. 602.

²¹ A II. világháborút követő kirekesztettség és mellőzöttség megélésével kapcsolatban sajnos csak azon nekrológokból tájékozódhatunk, melyek szerzői (Harold Steinacker, Karl August Fischer) évtizedes munkakapcsolat vagy közeli barátság okán személyes tapasztalataikat vetették papírra.

tudománypolitikai szerepének újjáélesztésével párhuzamosan Valjavec munkássága is új dimenziókat kapott, s az 50-es években újszerű kihívások megoldásával gazdagodva teljesedett ki tudományos életműve, mely szerteágazó sokszínűségében egészen lenyűgöző, s egyes ágai, úgymint (1) szerkesztői, (2) kultúrtörténeti-kutatói, (3) egyetemi tanári és (4) tudománypolitikai-organizátori tevékenysége önmagukban is imponálóak.

(1) Valjavec 1935 őszén a feladattal került az intézethez, hogy megalapozza ill. koordinálja a dél- és délkeleti német népiség kutatását végző intézmény publikációs tevékenységét. Könyvalakban megjelenő önálló munkákat az intézet már 1933-tól megjelentetett kiadványsorozatában (*Schriftenreihe*), melynek számozott kötetei 1942 óta viselik a *Südosteuropäische Arbeiten* sorozatmegjelölést. A két világháború között született kötetek legsikerültebb darabjai közül kiemelendő Valjavec 1936-ban megjelentetett disszertációja, a nagy elismerést arató Windisch-biográfia, valamint egy szakmai és politikai körökben is igen szorgalmazott kötet, amely Edmund Steinacker visszaemlékezéseit tartalmazza.²²

Hihetetlen gyorsasággal, már 1936-ban napvilágot látott az intézeti publikációs tevékenység másik terméke, Valjavec munkásságának Magyarországon alighanem legismertebb produktuma, a napjainkban is nemzetközi tekintélynek örvendő *Südost-Forschungen*. Az intézet történeti folyóirata — elismerten — teljes mértékben Valjavec személyéhez kötődik, ő alapította, határozta meg irányvonalát (illetve lehetőségei szerint módosította azt megbízatása eredeti koncepciójához képest) és szerkesztette haláláig. A kezdeti irányvonal, miként azt a lap eredeti címe (*Südostdeutsche Forschungen*) is kifejezi, a dél-délkeleti *németség* kutatására orientálódott. Ezt a tematikát bővítette idővel Valjavec, saját koncepciójához igazítva a lapot, a délkeleti régió más népeinek és kultúráinak vizsgálata irányába. A megjelenő folyóirat első számához nem készült előszó, ehelyett Valjavec programadó tanulmányával (*Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung*²³) bocsátotta útra, majd további munkabeszámolóiban körvonalazta a kutatási terület általa megfogalmazott, bővített profilját.²⁴ A hangsúlyeltolódást még szemléletesebben mutatja, hogy a térség vizsgálatát nem ill. nem csupán német történészek német irányvonala, hanem a térség államai szaktekintélyeinek eszmecseréje útján képzelte. Valjavec ezen irányvonalát alátámasztandó már az első számhoz egy-egy tanulmány formájában nevét adta többek között Szekfü Gyula²⁵ és Nicolae Iorga²⁶, nem kis mértékben elősegítve ezzel a fiatal vállalkozás életképessé válását. A „valjaveci koncepció” kis lépésekben történő térnyerésének látványos bi-

---

Rejtélyes és homályos utalásokat tartalmaz az egyébként anonim Bursenrundbrief Nr. 33 (h.n., é.n., 5–6.).

²² *Edmund Steinacker: Lebenserinnerungen. Südosteuropäische Arbeiten* 13 (1937).

²³ *Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 1–14.

²⁴ *Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. In: Südost-Forschungen* 6 (1941), 1–37.; *Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. In: Südost-Forschungen* 7 (1942), 1–8. E tanulmányokban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.

²⁵ *Szekfü Gyula: Ungarn und seine Minderheiten im Mittelalter. In: Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 16–26.

²⁶ *Nicolae Iorga: Fünf Perioden deutschen Einflusses in Südosteuropa. In: Südostdeutsche Forschungen* 1 (1936), 14–16.

zonyítéka, hogy az 5. évfolyam (1940) már elhagyta címéből a leszűkítő jelentés-tartalmú „deutsch” tagot, s egyidejűleg áttért a gyakorlatlan szem által nehezen olvasható „fraktur” betűtípusról a térségünkben megszokott „antiqua”-ra.²⁷ Külső megjelenésében tehát előttünk áll a ma ismert *Südost-Forschungen*. Nem kis eredmény ez a birodalmi erőviszonyok ismeretében, mint ahogy az sem, hogy a szerkesztőnek alapvetően sikerült távol tartania a politikát, s megőriznie a lap tudományos színvonalát és hangnemét: eltekintve néhány „Blut und Boden” eszmeiségű tanulmánytól, nem jelent meg antiszemitizmust hirdető cikk, sőt Valjavec tanulmányokat hozott zsidó származású szerzőktől, valamint pozitív hangvételű ismertetéseket azok műveiről.²⁸ Időközben terjedelmes könyv- és folyóiratszemplé tagoltak a kötetekbe a térséggel foglalkozó, ill. ott megjelent munkákról. A lap terjedelme az induláshoz képest háromszorosára nőtt a háború első évére.²⁹

(2) Valjavec kutatói ill. önálló publikációs tevékenysége nemcsak mennyiségben, de szerteágazó mivoltában is lenyűgöző. Nyomtatásban megjelent munkáinak összeállításakor tíz könyvet (köztük van a világháború utáni első német nyelvű világtörténet, a tízkötetes *Historia Mundi* – Valjavec másodsorban e munka szerkesztésének köszönheti hírnevét), továbbá mintegy száz cikket és tanulmányt és ennél is több ismertetést találunk.³⁰ Windischről írt doktori értekezését követően 1938-ban habilitált egy rendkívül szerteágazó témával, mely egyetemre kerülése óta foglalkoztatta, s melyben ismét nem nehéz Bleyer hatását felfedezni. A délkelet-európai német kultúrbefolyásról írt értekezés, melynek előzetes kutatási eredményei még a 30-as évek elején jelentek meg Magyarországon Bleyer *Deutsch-Ungarische Heimatblätter*-jében és Basch *Neue Heimatblätter*-jében folytatásokban, kibővítve és összerendezve 1940-ben látott napvilágot a Südost-Institut kiadványsorozatának 21. köteteként.³¹ A térségre vonatkozó kultúrtörténeti is-

²⁷ Az áttérés technikai lebonyolításának kérdésében a lipcsei Hirzel Kiadóval 1938 augusztusában váltott levelek tanúsága szerint a kiadó óvta Valjavecet e „bátor” lépéstől: „... másrésztől viszont utalni szeretnék az ezen írásmód alkalmazásával szemben mostanság mindenütt uralkodó túlérzékenységre”. 1938. augusztus 10-én kelt leveléhez a kiadó egy a címére korábban küldött névtelen levelet is mellékelte (a levelezőlap pecsétje alapján 1937. június 9-re datálható): „Hallatlan, hogy manapság a Harmadik Birodalomban egy ’német’ kiadó még egyáltalán megteheti, hogy újságot vagy folyóiratot latin betűvel jelentet meg. Remélhetőleg nincs már messze az az idő, amikor egy ilyen hazafiatlan cselekedet büntetőjogilag is súlyos megtorlásra kerül. Egy igaz német.”

²⁸ Nehring (1991), 4.

²⁹ A Südost-Forschungen 1936-os első évfolyama 311 oldalas terjedelemmel jelent meg, 1939-re már 996 oldalt számlált, 1940-ben pedig elérte legnagyobb terjedelmét (1037 oldal). Az első két évfolyam tanulmányokra ill. kisebb közleményekre bontott tartalmi tagolódása 1938 óta könyv- és folyóiratszemplével bővült, mely évfolyamonként váltakozva hol alfabetikus rendben, hol országok szerinti bontásban recenzálja a térséggel kapcsolatos szakirodalmat. 1941-től jelentkezik újabb tartalmi egységként a „Nachrichten”-rovat, csokorba gyűjtve a délkelet-kutatás tudományos híreit, a különböző intézetek által szervezett eseményeket, valamint a személyi híreket, kinevezéseket és haláleseteket.

³⁰ Halála után munkatársai gyűjteményes kötetet állítottak össze, mely fontosabb tanulmányait tematikus módon rendszerezve próbál betekintést nyújtani kiterjedt munkásságának jelentősebb állomásaiba: Fritz Valjavec: *Ausgewählte Aufsätze*. Herausgegeben von Karl August Fischer und Mathias Bernath. Südosteuropäische Arbeiten 60 (1963). A kötet függeléke Valjavec munkásságának válogatott bibliográfiáját tartalmazza Felix von Schroeder összeállításában.

³¹ *Fritz Valjavec*: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten*. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Südosteuropäische Arbeiten 21 (1940). Bleyernek Valjavecre gyakorolt hatását,

mereteinek összegzéseként e munkát a világháború után igen jelentősen átalakítva és kibővítve, s nyelvismeretét felhasználva a magyar, szerb, horvát, szlovén, szlovák és román irodalmat is áttekintve újraírta. Az ötkötetes *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa* (1953–70), melynek komplexitását kollégái nem győzték méltatni, 4. kötete már halála után jelent meg, az 5. (mutatókat és bibliográfiát tartalmazó) kötetet pedig munkatársai állították össze 1970-ben.³² Délkelet-Európa határain túllépő szellemtörténeti munkái közül a következők mindenképp megemlítendők: *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert* (1945²), *Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770 bis 1815* (1951) és a szintén a hagyatékából összerendezett *Geschichte der abendländischen Aufklärung* (1961). Valjavec szándéka volt még e felvilágosodásról írt munkáját kiegészíteni egy a barokk és egy a 19. század szellemtörténetével foglalkozó művel, melyek sajnos nem készültek el, mégis világosan mutatják tudományos célkitűzése messzenyúló kereteit, gondolatmenetük pedig visszaköszön a világtörténet vonatkozó kötetekben.³³ A politikai áramlatokról való gondolatai ill. a jozefinizmusról szóló munkája egyenes folytatásaként készült a *Geschichte des österreichischen Konservativismus*, amely azonban szintén kéziratban maradt.³⁴

A délkelet-kutatás elméleti kérdéseit és a tudományterület aktuális helyzetét egész sor tanulmányban elemezte³⁵ (melyek főleg saját folyóiratában láttak napvilágot). Több cikkében szólt hozzá a magyar historiográfia problematikájához,³⁶

---

s a német kultúrbefolyás vizsgálatára irányuló ösztönzését igazolja, hogy korábban maga is elmélyülten foglalkozott a kérdéskörrel, s 1926. július 5-én, a Münchener Német Akadémián „Von der Erforschung des deutschen Kultureinflusses im südöstlichen Europa” címmel előadást is tartott. A Deutsche Akademie in München 1925. május 5-én jött létre a külföldi németiség tudományos kutatásának és ápolásának céljával. Bleyer az alapítástól kezdve szenátora volt. v.ö. *Tafferner* i.m. 68–73.

³² Megjelent a Südosteuropäische Arbeiten 41–45. köteteként: I. Mittelalter (1953), II. Reformation und Gegenreformation (1955), III. Aufklärung und Absolutismus (1958), IV. Das 19. Jahrhundert (1965), V. Anhang, Bibliographie, Register (1970). A mű magyarországi fogadtatásához lásd: *Tarnai Andor*: Fritz Valjavec és a magyar irodalom. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* LXX (1966), 233–240. A címében jelzett területnél sokkal szélesebb összefüggésekbe ágyazott, alapos recenzió.

³³ A *Historia Mundi* 7. (Kultur und Kunst des Barocks, 378–392.), 9. (Die Aufklärung, 11–36.) és 10. (Das kulturelle und geistige Leben, 473–514.) kötetének munkálatainál Valjavec nemcsak szerkesztőként, hanem egy-egy fejezet szerzőjeként is feladatot vállalt.

³⁴ Tervezett, de a megvalósításhoz már el nem jutó munkáiról, ill. csak töredékesen elkészült kézíratairól legközelebbi munkatársai és barátai tájékoztatnak: *Steinacker* i.m. 8.; *Felix von Schroeder*: *Lebenslauf von Fritz Valjavec*. (E nekrológ Valjavec 1961-ben megjelent *Geschichte der abendländischen Aufklärung* c. posztumusz művéhez csatolva.)

³⁵ a 23. és 24. jegyzetben szereplő három tanulmány mellett feltétlen ide sorolandó: *Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung*. In: *Jahrbuch der Weltpolitik*. 1943., 1055–1092.; Ranke und der Südosten. In: *Mitteilungen der Akademie zur wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege des Deutschen / Deutsche Akademie* 1935., 1–24.; *Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur*. In: *Südosteuropa-Jahrbuch* 1 (1957), 53–62. Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka. (v.ö. 56. jegyzet)

³⁶ *Die Anfänge der Monumenta Germaniae Historica und die ungarische Geschichtsforschung*. In: *Ungarische Jahrbücher* 17 (1937), 129–138.; *Die neue Széchenyi-Forschung und ihre Probleme*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 4 (1939), 90–110. Utóbbi munka magyarországi fogadtatásához értékes adalék Angyal Dávid Valjavechez írott négyoldalas levele (Budapest, 1939. október 29.) Lásd még e számunkban Angyal Dávid naplőfeljegyzéseit a 729. és 736. oldalon.

mint ahogy önálló fejezet szólhatna a délkelet-európai németiség történetét és jelentős alakjait vizsgáló tanulmányairól³⁷ is. Foglalkozott a magyar történelem részkérdéseivel, tárgyalta többek között a polgárosodás vonatkozásait, a nemzetiségi kérdésre vonatkozó magyar szakirodalmat, az elbukott szabadságharc utáni konszolidáció folyamatát stb., s nekrológokban méltatta délkelet-európai, köztük magyar kollégái (Császár Elemér, Szekfü Gyula, Domanovszky Sándor, I. Tóth Zoltán, Farkas Gyula) munkásságát.

Élete utolsó évtizedében figyelme nagy részét a Fritz Kern³⁸ által kezdeményezett nagyszabású vállalkozásnak, a tizkötetes világtörténetnek szentelte. A *Historia Mundi* társszerkesztőjének megnyert Valjavec — kezdeményező kollégájának még a tervezés időszakában bekövetkezett halálát követően — évtizedes szerkesztői tapasztalataival és kapcsolatrendszerével maga vitte végig a tervezés és az egyes kötetek kiadásának nemzetközi munkálatait (1952–61).³⁹

(3) Valjavec tudományos munkásságában, saját értékítéletét is tekintetbe véve, megkülönböztetett figyelem illeti oktatói tevékenységét. Habilitációját követően (1938) intézeti főállását megtartva óraadó lesz a müncheni egyetemen (*Ludwig-Maximilian-Universität*), majd 1940-től a berlini egyetemen (*Friedrich-Wilhelm-Universität*) vállalja Délkelet-Európa történetének oktatását. Münchener lakhelyét és intézeti állását ezután sem adta fel, inkább hetente vállalta a München és Berlin közötti utazás fáradalmait. A berlini *Auslandswissenschaftliche Fakultät* feloszlata (1945) után évekig katedra nélkül maradt, amely pedig előfeltétel lett volna egy a személye körül gyülekező elkötelezett, Délkelet-Európával foglalkozó kutatói gárda kiépítéséhez. Később, 1954-ben, kap csak ismét meghívást a müncheni egyetem bölcsészkarára, ahol megbízott előadóként foglalkozik a dunai térség történetével, s csupán 1958-ban állandósítják kinevezését az egyetem Államgazdasági Karán.

Tanári pályafutásától függetlenül már a kezdetektől szívügye volt fiatal kutatók megnyerése a délkelet-kutatás számára. Az intézet kutatási projektjeivel összhangban számtalan témát adott ki feldolgozásra, számtalan ifjú kollégát segített (levelezéséből világosan követhetően) tanácsaival, utalásaival, s munkáik megjelentetésében is közreműködött.⁴⁰ Magyarországról való eltávozta óta külön-

³⁷ Das deutsche Bürgertum und die Anfänge der deutschen Bewegung in Ungarn. In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 376–384.; Zur Entstehung des deutschen Volksbewußtseins in Ungarn. In: Südostdeutsche Forschungen 3 (1938), 628–630.; Das älteste Zeugnis für das völkische Erwachen des Donauschwabentums. In: Historische Zeitschrift 159 (1939), 314–325.; Die kulturellen Leistungen des Südostdeutschtums in der Geschichte. In: Südostdeutsches Archiv 1 (1958), 66–75.; Geschichte der Donauschwaben. In: Heimatbuch der Donauschwaben. Hg. von H. W. Hockel. Aalen, 1959., 11–36.

³⁸ Fritz Kern (1884–1950), történész, egyetemi tanár 1914-től Majna/Frankfurtban, 1922-től Bonnban. Az első világháborút követően von Tirpitz admirális publicisztikai tanácsadója, ő rendezte sajtó alá a tengernagy Visszaemlékezéseit (1919). Habilitációs munkája (Die Anfänge der französischen Ausdehnungspolitik, 1910), majd a jogtörténet területére vezető főműve (Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter, 1914) általános elismerést arat, kultúrhistoriai vizsgálódásai pedig elvezetik egy szellemtörténeti irányultságú világtörténet megjelentetésének előkészítéséhez.

³⁹ *Historia Mundi*. Ein Handbuch der Weltgeschichte in zehn Bänden. Begründet von Fritz Kern. Herausgegeben von Fritz Valjavec. München, 1952–1961.

⁴⁰ Valjavec levelezésében már a Südost-Institutban eltöltött első évtől nyomára bukkanhatunk a doktori értekezésüket író, s más fiatal kutatók irányában mutatkozó állandó segítőkészségének.

leges figyelmet szentelt egykori mentorairól és a térség németiségének további jelentős alakjairól szóló biográfiák készítésének. Az általa patronált ill. témával ellátott kutatók munkái közül kiemelést érdemelnek az Adam Müller-Guttenbrunnról⁴¹, Eduard Glatzról⁴², Edmund Steinackerről⁴³ és Jakob Bleyerről⁴⁴ készített életrajzok. Egykori hallgatói közül néhányan Délkelet-Európa történetének nemzetközileg elismert kutatói lettek, közülük is kiemelkedik a Valjavecet az intézet élén 1960-ban követő (egyébként szintén bánáti származású) Mathias Bernath.⁴⁵

(4) Valjavec szerteágazó működési körének legkiterjedtebb, s legnehezebben áttekinthető területét minden bizonnyal tudományszervezői tevékenysége alkotja. A II. világháború után újra kibontakozó „Südostforschung” napjainkra is marandó szervezeti kereteinek, szerkezeti és tematikai tagolódásának, keletkező orgánumainak, s egyáltalán új koordinátáinak kialakítása jelentős részben Valjavec nevéhez fűződik. Kezdetben persze a fő feladatot a tudományág távlati céljai és a háború utáni állapota közötti kiálló ellentmondás feloldása képezte. Az összeomlást követően úgy tűnt, a Südost-Institut megszűnt. Bár hivatalosan nem számolták föl, hisz tevékenységében távol tartotta magát a Harmadik Birodalom ideológiájától (amire a *Südost-Forschungen* — az intézet 25 éves fennállásának alkalmából kiadott — ünnepi számában megjelent, s az intézet történetét összefoglaló tanulmányában Valjavec is fokozottan utalt⁴⁶), ám a működését finanszírozó alapítvány tőkége időközben elolvadt. Így aztán a — kezdetben Valjavec lakásán székelő, s tevékenységét csak 1951-ben újraindító — Südost-Institut egyetlen célkitűzése folyóirata kontinuitásának megőrzésére irányult.⁴⁷ Az e törekvés-

---

1936-ban az öt levélben (Jéna, október 19.) felkereső karlócai születésű Anton von Schmidtnak még saját könyvtárát is felajánlja disszertációja (Der magyarische Nationalismus bis 1867) elkészítéséhez. 1938. június 21-én kelt levelében a „Die Rechtslage der deutschen Volksgruppe in Ungarn” című doktori értekezésével Stuttgartból hozzá irányított Richard Grotmann számára nyújt fogódzót. A müncheni intézet körül gyülekező és Valjavecvel állandó kapcsolatban álló ifjú nemzedék értékesebb disszertációit pedig a Südost-Institut kiadványsorozatába (1942 óta ennek neve: Südosteuropäische Arbeiten) is felvette: *Ludmilla Schlereth*: Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschums während der Revolution 1918/19. Südosteuropäische Arbeiten 18 (1939); *Isolde Schmidt*: Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914. Südosteuropäische Arbeiten 19 (1939); *Gertrud Reschat*: Das deutschsprachige politische Zeitungswesen Preßburgs. Unter besonderer Berücksichtigung der Umbruchperiode 1918/20. Südosteuropäische Arbeiten 26 (1942).

⁴¹ *Ludwig Rogl*: Der Anteil Adam Müller-Guttenbrunns am völkischen Erwachen des Donauschwabentums. Südosteuropäische Arbeiten 33 (1943).

⁴² *Karl Hans Ertl*: Eduard Glatz (1812–1889). Beiträge zu den Anfängen der deutschen Bewegung in Ungarn. Südosteuropäische Arbeiten 22 (1940).

⁴³ *Barbara Groneweg*: Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867–1892. Südosteuropäische Arbeiten 25 (1941).

⁴⁴ *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschums. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. B sorozat 14 (1960).

⁴⁵ Mathias Bernath (szül. 1920, Segenthau/Németség), történész, egyetemi tanár. A berlini egyetemi éveket követően (ahol Valjavec óráit is látogatta) 1952-ben doktorál (Die auswärtige Politik Nassaus 1805–1812). Későbbi kutatási területei: Délkelet-Európa története, felvilágosodás a Habsburg-monarchiában, jozefinizmus, román nemzeti mozgalom. 1960–1990 között a Südost-Institut vezetője és a Südost-Forschungen kiadója, emellett 1971–1985 között a berlini Freie Universität professzora.

⁴⁶ *Fritz Valjavec*: Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München. 1930–1955. München, 1956., 1–4.

⁴⁷ *Nehring* (1990), 25.

nek megfelelően folytatólagosan számozott, s különleges módon 1946/52-es évfolyamként újrainduló (egyelőre még igen csekély terjedelmű) *Südost-Forschungen* rövid előszavában Valjavec az „eddiggi irányvonal” továbbviteléről biztosítja olvasóit. 1953-tól immáron újra éves rendszerességgel következtek a számok, úgyszintén ez évtől kiegészülve a hasonlóképp folytatólagos számozással megjelenő kiadványsorozattal (*Südosteuropäische Arbeiten*).

Az intézet Délkelet-Európa történeti kutatására szakosodott szárnya mellett elkülönült vizsgálódási területként körvonalazódott egy ún. *Jelenkorkutató részleg* („*Abteilung für Gegenwartforschung*”), melynek kiadványait Valjavec a történeti szekció publikációinak mintájára alapította és szervezte meg. Havonta megjelenő folyóirataként jött létre 1952-ben a *Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa* (1982 óta címe: *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartforschung*). Célja, hogy a jelenkori Délkelet-Európáról szélesebb körnek hozzáférhető tudományos igényű hírekkel szolgáljon, kritikusan átnézve és megszürvé a térség politikai, gazdasági, szociális, államjogi, kultúrpolitikai stb. helyzetével kapcsolatos gyakran egyoldalú és propagandisztikus anyagot.⁴⁸ Az új folyóirat 1957-től egészült ki a részleg kiadványsorozatával (*Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas*).

Az intézet Valjavec által újjáformált és áttekinthető egységekké szerkesztett publikációs tevékenységének értékes eleme a harmadik kiadványsorozatként 1956 óta futó *Südosteuropa-Bibliographie*, mely egyetlen nemzetközi standardbibliográfiaként tárja elénk a térségünk egyes országaiból származó ill. ezekre vonatkozó soknyelvű irodalmat, mindenkor hű képet tükrözve ezáltal a nemzetközi délkelet-kutatás helyzetéről.⁴⁹

Valjavec hatalmas szervezői érdeme, a Südost-Institut II. világháború utáni újjáépítése, a két világháború közötti időszak által rávetett árnyékból való kilépés és az intézet nemzetközi rangjának — immáron másodszeri — kivívása, kiegészülve kiterjedt szerkesztői, széleskörű kutatói és publikációs tevékenységével, valamint mindvégig lelkiismeretes tanári munkásságával, még a rövid világháborús frontszolgálat⁵⁰ óta magával cipelt gyenge egészségi állapota ellenére sem jelentette elképesztően gazdag életműve tudományszervezői oldalának kimerülését. Nagyszámú, a „*Südostforschung*” irányában elkötelezett intézmény neki köszönheti születését, ill. tevékenységi irányának kijelölését. Valjavec a 30-as évek közepe óta következetesen végigvitt koncepciója, a délkelet-kutatás feladatainak felismerése és tevékenységének szélesebb körben történő elismertetése szempontjából talán különös és szomorú, ám jól érzékelhető módon katalizáló ereje volt egy, a kor viszonyait messzemenően tükröző eseménysorozatnak, a leszűkített határu anyaországon kívül rekedt németiség hazája elhagyására kényszerítésének.

A szétrombolt Németországba milliós nagyságrendben érkező kelet- és délkelet-európai német menekültek és kitelepítettek „új” hazájukban továbbra is

⁴⁸ *Karl August Fischer*: Fritz Valjavec (1909–1960.), 10–11. In: *Südost-Forschungen* 19 (1960), 1–15. Lásd még: *Franz-Lothar Altmann*: *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartforschung*. In: *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. München, 1990., 239–260.

⁴⁹ *Gerhard Seewann*: Die Bibliothek des Südost-Instituts., 280–281. In: *Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag*. München, 1990., 265–285.

⁵⁰ Erre vonatkozó utalás: Valjavec – Paul Wentzcke, München, 1941. augusztus 2.

ápolni akarták évszázados hagyományaikat, kulturális örökségüket. Az általuk e célból alapított „*Landsmannschaft*”-ok munkájába a térség avatott ismerőjeként Valjavec is korán bekapcsolódott. E közös német kultúrjavakat ápoló, ám szétosztottan működő társaságok összefogásában Valjavec kezdeményező szerepet játszott. Így alakult meg 1951-ben (Valjavecet igazgatójává választva) a *Südostdeutsches Kulturwerk*, melynek deklarált célja, hogy a délkeleti német kultúrörökség megtartásával a kitelepített délkeleti németiséget és a belnémetiséget összekötő szálakat erősítse.⁵¹ Kiadványai közül a könyvsorozatok⁵² mellett kiemelt jelentőséggel bír folyóirata, az 1952 óta megjelenő *Südostdeutsche Heimatblätter* (neve 1958-tól: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*).

A délkelet-európaihoz hasonlóan szoros kapcsolatok fűzték Valjavecet az elcsatolt keleti tartományokból elűzött németiség szervezeteihez is. Társalapítóként és elnökségi tagként szerepet vitt az *Ostdeutsche Kulturrat* munkájában, melynek 1954 óta megjelenő évkönyvével (*Ostdeutsche Wissenschaft*) társkiadóként működött.

A *Südost-Institut* egymagában nem láthatta el a térségünkre vonatkozó tudományos kutatás és a vele való kapcsolattartás komplex feladatkörét. Az intézet tehermentesítése, ugyanakkor vállalt tevékenységi körének kiegészítése további szervezetek alapítása által égető szükségként lépett fel. A Délkelet-Európa népeinek történetével (és az intézet újonnan szerveződő részlege által jelenével) foglalkozó kutatások épp azt a részterületet nem fedték le, amelyre vonatkozó igények az intézetet 1930-ban életre hívó eredeti koncepcióból világosan előtörnek, s mely igények a kitelepített németek hatalmas felvevőbázisával most még inkább alátámasztást nyertek. E részterület, nevezetesen a délkelet-európai *németiség* történetének elfogulatlan tudományos tanulmányozására hozta létre Valjavec 1958-ban, Harold Steinackerrel és Balduin Sariával⁵³ karöltve, a *Südostdeutsche Historische Kommission*-t. A szervezet, melynek irányító testületében Valjavec haláláig szerepet vitt, a korábban említett társaságokéhoz hasonló szerkezetű publikációs tevékenységet alakított ki: könyvsorozata mellett 1958 óta jelenik meg (annakidején Valjavec társkiadói felügyelete alatt) tekintélyes folyóirata, a *Südostdeutsches Archiv*, mely a *Südost-Forschungen* mellett a térségünkre vonatkozó másik nemzetközileg is elismert periodika.

Szintén a feladatok megosztásának ill. összehangolásának szükségességétől vezérelve született meg 1953-ban — az iniciátor ez esetben is Valjavec — a *Süd-*

⁵¹ Információk a szervezettel kapcsolatban: <http://www.sokw.de/index1.htm>

⁵² Az A, B, C, D és E sorozatjelzés a következő tematikai tagolódást takarja: Reihe A — Kunst und Literatur; Reihe B — Wissenschaftliche Arbeiten; Reihe C — Erinnerungen und Quellen, Reihe D — Kleine Südost-Reihe, Reihe E — Miscellanea.

⁵³ Balduin Saria (1893–1974). A Stájerország Jugoszláviához csatolt részéből származó (s felesége révén bácskai kötődésű) régész, történész Valjavechez hasonlóan erős „südostdeutsch” identitást vallott. Eredeti szakterülete az antik történelem és régészet volt, innen fordult érdeklődése élete második felében népcsoportja vizsgálata irányába. A húszas évek elején a Jugoszláv Nemzeti Múzeum régészeti és numizmatikai gyűjteményének vezetője. Ókortörténetet tanít Belgrádban, majd 1926-tól Ljubljánában, miközben ásatásokat is végez. 1942-től tanszékvezető a grazi egyetemen, ahol már dékán, amikor tanszékét 1945-ben felosztatják. 1952-ben Valjavec hívására a Südost-Institut munkatársa lesz, tevékenykedik a kitelepített németek szervezeteiben, a Südostdeutsches Kulturwerkben, az Ostdeutsche Kulturratban, társalapítója a Südostdeutsche Historische Kommissionnak, társkiadója e szervezetek kiadványainak.

osteuropa-Gesellschaft. A Délkelet-Európa megismerésével foglalkozó szerveződések közül hiányzott még egy olyan társulás, mely a térségre vonatkozó ismereteket szélesebb körben közvetítve, mindenekelőtt „a délkelet” kulturális és tudományos életével, társadalmi nyilvánosságával kialakított és kialakítandó *kapcsolatok ápolására* helyezi a hangsúlyt. E társaság a lehetőségek bőséges tárházát kínálta a délkelet államaival való találkozásra, személyes tudományos kontaktus kialakítására, különösen azt követően, hogy az intézet által már addig is szervezett tudományos találkozók immáron a *Südosteuropa-Gesellschaft* ülésorozataként (*Tagungen*) folytatódtak, mindig igen kellemes környezetben, télen többnyire Klein-Walsertalban, nyáron a Chimsee-nél. A történészek, közgazdászok, publicisták stb. részéről elhangzó színvonalas előadások, a rendezvények keretei között megszülető barátságok végső soron egy célt szolgáltak: a térségre irányuló tudományos pezsgés elősegítése által közös táborba gyűjteni a Délkelet-Európa megismerésében érdekelt szellemi erőket.⁵⁴

Az Európa kulturális vérkeringésébe tevékenységével közvetett módon hazánkat is bekapcsoló Fritz Valjavec napjaink Magyarországon kevéssé ismert. A két világháború között még élénk magyarországi (és térségünkbeli) kapcsolatrendszere 1945 után érthető okokból a minimumra redukálódott, s tevékenységének elhallgatása által feledés borult életművére is. Így fordulhatott elő, hogy e sorok írója — Tilkovszky Loránt 90-es évek elején végzett kutatásait beleértve — hazánkból másodikként nyúl Valjavec hozzáférhető és igen értékes hagyatékához.⁵⁵

Valjavec egyéni életsorsa, tudományos munkásságának alakulása a világháborús összeomlásig egy *három pólusú erőter* vonzásának függvénye: tevékenységében csaknem azonos súllyal és motivációs háttérrel képviselteti magát a sokoldalú ismereteket szerzett tudós szakmai korrektsége; a délkelet-európai német behatolás politikai céljainak szolgálatába álló német ember Harmadik Birodalom iránt vállalt elkötelezettsége; valamint a szülőföldjéhez és „*südostdeutsch*” származásához mindig lojális „*Landsmann*” patriotizmusa. A nemzetiszocialista rezsim bukása után sem gyöngülő emocionális kötődés élete utolsó másfél évtizedében is tovább hajtotta őt a bipoláris világ politikailag bizalmatlan, s tudományos téren is kedvezőtlen viszonyai közepette Délkelet-Európa különállásának, sajátos viszonyainak fel- és elismertetése útján. Szöges ellentétben a hidegháború korának uralkodó gondolatvilágával — mely szerint minden, ami a vasfüggönyön túl van, az egy egységes blokk, egy homogén Kelet-Európa — Valjavec egész munkássága által képviselte az ötvenes évek tudományos berkeiből csak igen bátor-talanul előszivárgó nézetet, a speciálisan e térségre irányuló kutatások létjogosultságának beláttatására és a „*Südostforschung*” önállóságának kivívására megfogalmazott igényt.⁵⁶ Mindössze 50 év adatott neki erre.

⁵⁴ vö. *Fischer* i.m. 11.

⁵⁵ Karl Nehring szíves tájékoztatása a magyar és Délkelet-Európa más országai felől megnyilvánuló érdeklődés kapcsán. (vö. 1. jegyzet.)

⁵⁶ A 25 éves fennállására emlékező Südost-Institut ünnepi kiadványában megjelent — már idézett — összefoglalójában Valjavec keserűen állapítja meg: „Mindenekelőtt azáltal léptek fel nehézségek, hogy a Délkelet-Európa-kutatás önállóságát több helyütt nem ismerték el, s tévesen csupán a Kelet-Európa-kutatás egy függelékének tekintették.” (*Valjavec* 1956, 3.)